

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpenindustrie Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II uit Theresienfeld (Oostenrijk)

Arjan de Haan

In de publicatie 'A sample of the clay pipe production at Theresienfeld', Austria' toont Peter Davey een selectie bodenvondsten van de Partsch fabriekssite in Theresienfeld.² Deze site is door Albert Halmos ontdekt en in hetzelfde jaarboek beschreven. De selectie pijpen die wordt getoond in het artikel van Davey geeft een inzicht in de verscheidenheid aan modellen die door Partsch, en later Seiler, geproduceerd zijn in Theresienfeld. Het geeft een goede eerste indruk maar inmiddels is het mogelijk om dieper in te gaan op de modellenrijkdom van Partsch en Seiler.

Introductie

In onderstaand artikel komt een bijzondere serie modellen aan bod. Een deel van deze pijpen is door privé

bezit overgeleverd en een deel bestaat uit ongerookte, opgegraven pijpen van de fabriekssite. In zijn artikel 'The Partsch pipe factory in Theresienfeld, Austria' toont Halmos een overzicht van de verschillende eigenaren van de Partsch fabrieken en de merken die zij hebben gezet.³ Eén van deze merken is 'K.K. OEST. UNG.PRIVILEGIUM' dat gezet zou zijn tussen 1850 en 1895 door Johann Partsch II. Het merk wijst op de periode van de dubbelmonarchie Oostenrijk-Hongarije. De 'K.K.' staat voor 'Kaiserlich und Königlich'.

Kenmerkend aan de pijpen in dit artikel is dat geen van de exemplaren een merk draagt. Dit heeft vermoedelijk te maken met het feit dat de pijpen geglazuurd werden in de kleuren van gerookt meerschium. Dit geldt ook voor een andere serie pijpen gemaakt door Partsch met de bedoeling om ze in meerschiumkleuren te glazuren. Door een gestempeld merk zou het overduidelijk zijn dat het om een goedkope kleipijp ging en niet om een duurdere meerschiumen pijp. De in dit artikel beschreven pijpen worden toegeschreven aan de maker van het 'K.K. OEST. UNG.PRIVILEGIUM' merk.⁴ Hongarije was tot 1867 al een onderdeel van het rijk van Franz Jozef, maar het had niet dezelfde status, en daarmee ook niet dezelfde rechten, als Oostenrijk. Dit

Afb. 1. Affiche naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie.

Afb. 2. Pijp naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie. Ongemerkt, Partsch, ca. 1879.

schoot de Hongaren danig in het verkeerde keelgat en na de nederlaag van Oostenrijk tegen Pruisen in 1866 kon de Oostenrijkse regering de kreten van de Hongaren niet langer negeren. Tot dan was de status van Hongarije ondergeschikt aan die van Oostenrijk maar met het Oostenrijk-Hongaarse compromis in 1867 kreeg Hongarije dezelfde status en daarmee dezelfde privileges als Oostenrijk. Dit compromis werd bezegeld met het aanvaarden van de Hongaarse koningskroon. Op dit moment was de dubbelmonarchie geboren. Dit stelt ons in staat om de datering van het merk 'K.K. OEST.UNG.PRIVILEGIUM' nog iets scherper te stellen, namelijk 1867-1890.

Een zilveren huwelijksfeest

In 1854 trouwde Franz Jozef met Elisabeth Amalia Eugenie (Sissi). (Afb. 1) Vijftig jaar later maakte Partsch een bijzondere pijp naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van het keizerlijke echtpaar. (Afb. 2) Het gaat om een vrij algemeen taps toelopend model dat aan de voorzijde is voorzien van twee medaillons met de portretten van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie. Boven het keizerlijke paar zweeft de Stefanuskroon, de Hongaarse koningskroon, en onder het echtpaar is een lint te zien met het jaartal 1879. De pijp heeft tevens een bijzondere afmontering. Het spits toelopende deksel heeft een gestante afbeelding vergelijkbaar met die op de kop; twee medaillons met het keizerlijke echtpaar onder de Hongaarse kroon.

Deutsches Bundesschiessen in Wien

In 1862 vond in Frankfurt am Main voor het eerst het 'Deutsche Bundesschiessen' plaats, een internationaal schuttersfeest voor hoofdzakelijk Duits sprekende landen.

In totaal zijn er tussen 1862 en 1965 23 schuttersfeesten gehouden. Veruit de meeste van deze schuttersfeesten, 22 in totaal, vonden plaats op Duits grondgebied. In 1868 is er éénmaal een uitzondering gemaakt, dat jaar vond het schuttersfeest plaats in Wenen waaraan 3.400 schutters uit vijf landen meededen. De keuze voor Wenen had een politieke reden. Men wilde verdere onrusten tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije voorkomen. Per slot van rekening had Oostenrijk-Hongarije twee jaar eerder een nederlaag geleden tegen Pruisen. Het 'III Deutsche Bundesschiessen' was een handreiking tussen beide naties.

Naar aanleiding van deze gebeurtenis, of mogelijk zelfs ter promotie hiervan, maakte Partsch een prachtige blauw geglazuurde kleipijp. (Afb. 3) Op de voorzijde van deze pijp staat een schild met twee gekruiste geweren en patroontassen. Daaronder een lint met de tekst: 'III DEUTSCHES BUNDESSCHIESSEN WIEN'. Het schild wordt aan beide zijden geflankeerd door eikenloof. Aan de achterzijde van de kop zit een elegante krul in de stijl van Oostenrijks meerschium. De pijp heeft tevens een bijzondere afmontering. Het deksel is vormgegeven als een puntig hoedje met omgebogen randen. De rand waarop het deksel gemonteerd is draagt de tekst: 'ZUM SCHÜTZENFEST IN WIEN'. Dit doet vermoeden dat de pijp is gemaakt om tijdens het schuttersfeest te verkopen als souvenir.

Deze pijp is niet alleen uitzonderlijk door de geschiedenis achter de pijp, maar ook door het product zelf. In principe werden de 'K.K. OEST.UNG.PRIVILEGIUM' allemaal gemaakt om te glazuren in meerschiumkleuren. De kleur van de klei was daardoor minder belangrijk en

Afb. 3. Blauw geglazuurde kleipijp voor het 'III Deutsche Budesschiessen'. Ongemerkt, Partsch, ca. 1868.

Afb. 4a. Fijn vormgegeven geglazuurde kleipijp met aan de voorzijde een medaillon met mannenportret. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

de meeste opgegraven modellen zijn bekend in rode of grauwe klei. Echter, deze pijp is gemaakt van witte klei, hetgeen zichtbaar is bij de manchets en de witte ornamenten. Deze zijn niet wit geglazuurd, maar transparant geglazuurd. Het is dus de kleur van de klei die zichtbaar is. De basis van deze pijp is helder blauw geglazuurd.

Een koninklijk paar?

Een interessante vondst zijn twee nagenoeg identieke kleipijpen, mooi geglazuurd in imitatie meerschiumkleuren. (Afb. 4a-b) Beide pijpen hebben identieke afmetingen en versieringen langs de rand en onder- en achterzijde. Ook de krulversiering tussen ketel en steel-insteek zijn gelijk. Het enige verschil zit in de medaillons aan de voorzijde. De ene pijp toont een man met uitgebreide baard in militaire dracht. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om Franz Jozef. De andere pijp toont een dame met Beiers hoedje grote knotten in het haar. Mogelijk gaat het hier om Elisabeth Amalie Eugenie, de echtgenote van Franz Jozef.

Wat deze twee pijpen ons leren is dat ze zonder enige twijfel uit driedelige mallen komen, en dat Partsch kon variëren door middel van inzetstukken.

Zittende poedel

Een laatste exemplaar dat de aandacht verdient is een fijn vormgegeven kleipijp met prachtige krulwerk tussen kop en manchets. Ook deze pijp is geglazuurd in imitatie meerschiumkleuren. Op de voorzijde van de ketel is een zittende poedel afgebeeld die sterk doet denken aan de 'Chien Caniche' van Gambier. Mogelijk gaat het om een destijds beroemde hond. (Afb. 5)

Dat deze pijpen (ook nu nog) goede imitaties zijn van meerschium pijpen, blijkt wel uit het feit dat er diverse verzamelaars van meerschium pijpen zijn die een exemplaar als deze in de collectie hebben zonder te weten (of te geloven) dat het om klei gaat.

De bodemvondsten

Een belangrijk onderdeel van de in dit artikel beschreven pijpen zijn de ongemerkte bodemvondsten. Omdat deze pijpen op het Partsch terrein gevonden zijn, weten we dat ze in deze fabriek gemaakt werden. Door vergelijking van deze vondsten kunnen we ook de pijpen uit de overlevering aan Partsch verbinden. De volgende pijpen zijn opgegraven op de site van de voormalige Partsch fabriek in Theresienfeld. Kenmerkend voor al deze pijpen is dat de modellen stuk voor stuk afgeleid zijn van Oostenrijkse en Hongaarse meerschium pijpen.

De meest opvallende groep zijn de elegante, fijn vormgegeven pijpen bestaande uit een slanke basis met uitgebreide krul-ornamenten tussen de kop en manchets. De voorzijde is versierd met een reliëf in de vorm van mens, dier of wapenschild. De overige pijpen zijn meer vormgegeven als Hongaarse meerschumpijpen met hoog opstaande ketels en niet te veel franje.

Een buitenissig exemplaar is een klein elegant uitgevoerd model chiboukpijp met dikke knoop bij de manchets en een wijd uitstaande rand aan de ketel. Dit is tevens de kleinste pijp uit de groep.

Omdat deze pijpen niet geglazuurd zijn is de kleur van de klei ook duidelijk zichtbaar. Ongeveer de helft is gemaakt van rode klei terwijl de andere helft grijs is. Wat opvalt is de variatie in rood- en grijstinten. Vermoedelijk heeft dit te maken met de aangevoerde klei die mogelijk van kleur en herkomst varieerde. Het

Afb. 4b. Fijn vormgegeven geglazuurde kleipijp met aan de voorzijde een medaillon met vrouwenportret. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 5. Fijn vormgegeven geglazuurde kleipijp met aan de voorzijde een zittende poedel. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

gaat hier in ieder geval niet om stukgebakken pijpen dus de kleurverschillen zullen niet aan de baktemperatuur gelegen hebben. Verwonderlijk is dat de vijf overgeleverde pijpen gemaakt zijn van een blanke klei, en niet grijs of rood zoals bij de bodemvondsten. Een zesde overgeleverde pijp (Afb. 21a-b.) is wel gemaakt van grijze klei, vergelijkbaar met de bodemvondsten. Deze pijp is niet geglazuurd maar heeft sporen van een (schel?)lak laag. Wat verder opvalt bij deze pijpen is de hardheid van de gebakken klei. Het is harder dan de klei die we gewend zijn van de Nederlandse, Duitse en Franse pijpenmakers.

De pijpen

De pijpen in afbeelding 2-5 en 16-21 bevinden zich in de collectie van de auteur en de pijpen in afbeelding 6-15 bevinden zich in de collectie van R. de Haan. De pijpen in afbeelding 6-20 zijn op ware grootte weergegeven.

Noten:

- 1 Theresienfeld is een gemeente in de Oostenrijkse deelstaat Neder-Oostenrijk in het district wiener Neustadt-Land, ongeveer 20 km ten noordwesten van de grens met Hongarije.
- 2 Davey, 2010, p.147-160.
- 3 Halmos, 2010, p.141-146.
- 4 Mondelinge mededeling Albert Halmos

Literatuur:

- Davey, P., 2010. 'A sample of the clay pipe production at Theresienfeld, Austria', *Journal of the Académie Internationale de la Pipe, Vol. 3*, p. 147-160.
- Halmos, A., 2010. 'The Partsch pipe factory in Theresienfeld, Austria', *Journal of the Académie Internationale de la Pipe, Vol. 3*, p. 141-146.

Afb. 6a-b. Fijn vormgegeven kleipijp in rode klei. Aan de voorzijde het wapen van Hongarije en tussen de ketel en manchete uitgebreide krulversieringen die doorlopen in het manchete. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890. (Hetzelfde model in grijze klei bevindt zich in het Amsterdam Pipe Museum, Pk 17.774)

Afb. 7a-b. Fijn vormgegeven kleipijp in grijze klei. Aan de voorzijde een vrouwenportret en tussen de ketel en manchete krulversieringen die doorlopen in de manchete. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 8a-b. Fragment van een relatief grote, fijn vormgegeven kleipijp in rode klei. Aan de voorzijde een liefdespaar en aan de achterzijde restanten van een uitgebreide krulversiering. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890. (Hetzelfde model in grijze klei is afgebeeld in Davey, 2010, p. 153, nr. 28.)

Afb. 9a-b. Octagonale kleipijp in rode klei. Identieke versiering langs ketelrand en manchete. Aan de voorzijde de afbeelding van een ree. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 10. Cilindrische kleipijp in grijze klei. Gladde bovenrand, om de ketel een dubbele reliëf versiering, simpele versiering rondom de manchets. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 11a. Simpele hexagonale kleipijp in rode klei met gladde bovenrand en manchets. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 11b. Simpele hexagonale kleipijp in grijze klei met gladde bovenrand en manchets. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890. (Dit exemplaar is hetzelfde model als Afb. 11a)

Afb. 12. Simpele hexagonale kleipijp in rode klei met gladde bovenrand en manchets vergelijkbaar met Afb. 11a en b, echter, dit exemplaar heeft een zeer fijne reliëfversiering op alle panelen. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 13a-b. Simpele kleipijp in rode klei met gladde ketel en manchets. Aan de voorzijde een reliëf met afbeelding van een staande man waaronder de naam Teleki. Dit is waarschijnlijk graaf László Teleki IV de Szék (1811-1861). Hij was een Hongaarse schrijver en staatsman. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 14. Kleine gecanneleerde kleipijp in rode klei met mogelijke resten van een zwarte afwerking. Gladde bovenrand en manchets. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 15. Fijn vormgegeven kleipijp in de vorm van een chibouk met tulpvormige ketel en verdikt manchets. Uitgevoerd in rode klei. Ongemerkt, Partsch, 1867-1890.

Afb. 16a-c. Fijn vormgegeven kleipijp in blanke klei, geglazuurd in crème en lichtbruin. Aan de voorzijde twee medaillons met Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Daarboven de Hongaarse koningskroon. Afgemonteerd met een messing deksel waarop tevens de twee medaillons en koningskroon te zien zijn. Ongemerkt, Partsch, ca. 1879.

Afb. 17a-c. Fijn vormgegeven kleipijp in blanke klei, geglazuurd in diep blauw. Op de voorzijde een schild met twee gekruiste geweren en patroontassen. Daaronder een lint met de tekst: 'III DEUTSCHES BUNDESSCHIESSEN WIEN'. Het schild wordt aan beide zijden geflankeerd door eikenloof. Het deksel is vormgegeven als een puntig hoedje met omgebogen randen. De rand waarop het deksel gemonteerd is draagt de tekst: 'ZUM SCHÜTZENFEST IN WIEN'. Ongemerkt, Partsch, ca. 1868.

Afb. 18a-b. Fijn vormgegeven kleipijp in blanke klei, geglazuurd in crème en lichtbruin. Aan de voorzijde een medaillon met Franz Jozef(?). Tussen de kop en manchete fraai vormgegeven krulversiering die doorloopt in ketelrand en manchete. Ongemerkt, Partsch, ca. 1879.

Afb. 19a-b. Fijn vormgegeven kleipijp in blanke klei, geglazuurd in crème en lichtbruin. Aan de voorzijde een medaillon met Elisabeth Amalie Eugenie(?). Tussen de kop en manchets fraai vormgegeven krulversiering die doorloopt in ketelrand en manchets. Ongemerkt, Partsch, ca. 1879.

Afb. 20a-b. Fijn vormgegeven kleipijp in blanke klei, geglazuurd in crème en lichtbruin. Aan de voorzijde een zittende poedel. Tussen de kop en manchets fraai vormgegeven krulversiering die doorloopt in de manchets. Zowel ketel als manchets hebben een bloemversiering. Ongemerkt, Partsch, ca. 1879.

Afb. 21a-b. Fijn vormgegeven kleipijp in grijze klei. De pijp is ongeglazuurd maar lijkt een laklaag te hebben als afwerking. In tegenstelling tot de voorgaande afgemonteerde pijpen uit de overlevering is deze dus niet geglazuurd in faux meerschium kleuren. De pijp heeft aan de voorzijde een relief van een grenadier te paard die schiet op een man met een sombrero op zijn rug. Het manchets heeft een krulversiering die sterk overeenkomt met die van de pijp in afbeelding 7a-b.en krulversiering die doorloopt in de manchets. Ongemerkt, Partsch, ca. 1879.

English summaries

Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk / A group of special pipe models by Johann Partsch II, Theresienfeld, Austria

Arjan de Haan

In this article a group of special pipes from the factory Johann Partsch II in Theresienfeld, Austria, is described and illustrated. Earlier publications gave a general overview of the models produced. In this article a special group of elegant models made by this company is shown. Some of the pipes described were smoked, while others are waste from the premises of the factory. All pipes discussed in this article do not bear a makers mark. This has probably to do with the fact that the pipes were glazed in the colors of smoked meerschaum. After comparison with archaeological finds the unmarked pipes can be attributed to the factory of Partsch

